

Η οικογένεια ως διαμορφωτικός παράγοντας της κοινωνικής ή αντικοινωνικής προσωπικότητας των παιδιών

της Αλίκης Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου

Η δική μου συμβολή θα προσπαθήσω να είναι και πρακτικής σημασίας. Κάνοντας δηλαδή κάποιο συνδυασμό ψυχαναλυτικών θεωριών (1) θα προσπαθήσω να δώσω μερικά πορίσματα των ερευνών που έχουν γίνει σχετικά με τη σημασία που έχει η οικογενειακή ατμόσφαιρα στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών ως κοινωνικής ή αντικοινωνικής.

Ήδη θα έχετε αποκομίσει από τις συζητήσεις που προηγήθηκαν μία βασική αρχή την οποία δέχονται, νομίζω, όλες οι ψυχαναλυτικές σχολές λίγο-πολύ, ότι δηλαδή το παιδί στη νηπιακή ηλικία είναι ένα μικρό ζώακι, όχι το αγγελούδι που νόμιζαν άλλοτε, αλλά βέβαια, ούτε κακό πλάσματάκι, απλώς ένα ζώακι το οποίο πρέπει να γίνει άνθρωπος. Και γίνεται άνθρωπος ακριβώς με την επαφή με το περιβάλλον κυρίως με την αγωγή την οποία παίρνει τα πρώτα χρόνια της ζωής του στην οικογένεια.

Αυτός που μας βοήθησε πάρα πολύ για να καταλάβουμε τη σημασία που έχει και το ρόλο που μπορεί να παίξει η οικογένεια για το σχηματισμό μιάς κοινωνικής ή, αντιστρόφως, αντικοινωνικής προσωπικότητας του παιδιού, είναι ο Αιχhorn. Ο AICHORN δημοσίευσε το 1925 ένα βιβλίο που παρ' όλα τα πολλά χρόνια που πέρασαν εξακολουθεί να είναι κλασσικό και να επιβεβαιώνεται, μπορώ να πω, από την πράξη και από νεώτερους ερευνητές. Το έργο αυτό έχει τον τίτλο: «VERWAHRLOSTE JUGEND», (Παραστρατημένη Νεότητα). Σ' αυτό ανέπτυξε τις ψυχικές διαδικασίες βάσει των οποίων το παιδί μπορεί να γίνει αντικοινωνικό.

Το παιδί, όπως είπαμε, είναι ένα ζώακι που στην αρχή της ζωής του τείνει να ικανοποιήσει άμεσα κάθε του επιθυμία. Αυτό το παιδί εξελίσσεται κυρίως με δύο διαδικασίες οι οποίες εκτυλίσσονται στην ψυχή του. Η μία είναι η διαδικασία της ταύτισης με τους γονείς, η άλλη είναι η διαδικασία της κοινωνικοποίησης (2). Με τη διαδικασία της ταύτισης, το παιδί μέχρι την ηλικία των 5 ετών ταυτίζεται με τους γονείς, κυρίως με τον ένα από τους δύο, συνήθως το αγόρι βασικά με τον πατέρα και το κορίτσι βασικά με τη μητέρα. Με τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης το παιδί συν τω χρόνω αποκτά την εμπειρία της μη άμεσης ικανοποίησης των επιθυμιών του εάν η ικανοποίηση αυτή μπορεί να έχει δυσάρεστα αποτελέσματα στη συνέχεια γι' αυτό. Με άλλα λόγια αρχίζει συν τω χρόνω να κυριαρχεί πάνω στις επιθυμίες του και στις παρορμητικές του τάσεις ακριβώς επειδή αρχίζει να ζυγίζει τα αποτελέσματα των πράξεών του. Για παράδειγμα, ένα παιδάκι όταν βλέπει μία φλόγα πάει να την πιάσει. Αν καεί μία φορά, δύο φορές, δεν θα ξαναπιάσει τη φλόγα, δεν θα θελήσει να την ξαναπιάσει. Άλλο παράδειγμα: αν ένα παιδί κάνει κάτι το οποίο οι γονείς του απαγορεύουν και αφού το κάνει, κάθε φορά που το κάνει, έχει κάποια κύρωση γι' αυτό, το παιδί επειδή στενοχωριέται από την κύρωση, θα προσπαθήσει να αποφύγει αυτήν την πράξη η οποία επιφέρει δυσάρεστο γι' αυτό αποτέλεσμα. Κατ' αυτό τον τρόπο μπορεί αγά-αγά να αισθάνεται ότι εναρμονίζεται, δένεται με το περιβάλλον στο οποίο ζει. Έτσι αρχίζει η κοινωνικοποίηση.

Ωστόσο, αυτές οι απαγορεύσεις που επιβάλλουν οι γονείς, αυτές οι αναστολές στην ικανοποίηση επιθυμιών και τάσεων, είναι φυσικό να δημιουργούν δυσάρεστα συναισθήματα στο παιδί. Αυτά τα «μη» και εν συνεχεία η τιμωρία, αν δεν υποκούσει, είναι δυσάρεστα για το παιδί. Αυτό σημαίνει ότι η επιβολή κανόνων συμπεριφοράς εκ μέρους των γονέων του δημιουργεί «FRUSTRATIONS», δηλαδή δυσάρεστα συναισθήματα από τη ματαίωση ικανοποίησης επιθυμιών του. Είναι εύλογο αυτό να το κάνει να δυσαρεστείται απέναντι στους γονείς του. Το μικρό παιδί όμως αισθάνεται, ενστικτωδώς πολύ αδύναμο. Δεν έχει την έννοια του γονέα, αισθάνεται όμως την ανάγκη της προστασίας κάποιου ανθρώπου, φυσικά αυτού που είναι ο άμεσα πλησιέστερος του, που συνήθως το περιοριστεί και του δείχνει τη σιτοργή του. Αυτή η προστασία και η σιτοργή και η ζεστασία που αισθάνεται από αυτόν τον άνθρωπο

είναι συμψηφιστική, αντισταθμιστική, της δυσαρέσκειας, κάποτε της αγανάκτησης, που αισθάνεται επειδή ο ίδιος άνθρωπος του επιβάλλει τη ματαίωση ορισμένων επιθυμιών του, δηλαδή το παιδί, π.χ., θα ήταν αγαπημένο επειδή η μητέρα του δεν το αφήνει να φάει υπερβολική ποσότητα από γλυκά. Ξέρει όμως, ότι αν φάει τα γλυκά η μητέρα του στη συνέχεια θα δυσαρεσθεί και θα του επιβάλλει κάποιες κυρώσεις που του απαρέσσουν αλλά και του δημιουργούν το φόβο ότι μπορεί να χαθεί ή μειωθεί η προστασία της μητέρας του. Οι συνέπειες αυτές το στενοχωρούν περισσότερο από το να μη φάει το γλυκό. Η αγάπη και προστασία που του προσφέρει η μητέρα είναι, λοιπόν, συμψηφιστική, εξουδετερωτική της στενοχωρίας που αισθάνεται από τις απαγορεύσεις, τους κανόνες συμπεριφοράς που του επιβάλλει. Μόνο τότε το παιδί μπορεί να δεχθεί αυτούς τους κανόνες κατά τρόπο που να μη αισθανθεί αισθήματα αντιπάθειας απέναντι στον άνθρωπο ο οποίος του τις επιβάλλει.

Αυτοί οι κανόνες όμως μπορεί να φθάνουν μέχρι ενός σημείου περιορισμού της ελευθερίας του παιδιού, της ικανοποίησης των επιθυμιών του. Αν οι επεμβάσεις των γονέων με συνεχή επιβολή κανόνων είναι πάρα πολλές και οι κανόνες πολύ αυστηροί, φέρνουν κακό αποτέλεσμα (3). Δεν μπορούν πλέον να αντισταθμισθούν με τις φροντίδες και τη σιτοργή (αν υπάρχουν). Το παιδί αρχίζει να δημιουργεί μια αντιπάθεια προς τους γονείς και τάσεις μη συμμόρφωσης, ανταρσίας, ή υποταγής συνοδευόμενης με μίσος και απώλεια της πρωτοβουλίας.

Εξ' άλλου οι γονείς πρέπει να είναι σταθεροί και συνεπείς κατά την επιβολή των (πρώτων) κανόνων συμπεριφοράς, αλλιώς το παιδί, δεν θα σχηματίσει την έννοια του κανόνα. Δηλαδή, αν σήμερα σου απαγορεύω κάτι, αλλά αύριο σου το επιτρέπω, ή αν ο πατέρας

για ορισμένη συμπεριφορά του δίνει ένα μπάσο και η μητέρα ένα φιλάκι, το παιδί δεν θα μπορέσει να καταλάβει πώς πρέπει να φέρεται, αν αυτή η συμπεριφορά είναι καλή ή κακή. Σημειώστε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο, δηλαδή με την αγωγή που του επιβάλλεται αυτά τα πρώτα χρόνια, το παιδί σχηματίζει, πρώτα απ' όλα την έννοια του κανόνα συμπεριφοράς, δηλαδή ότι ορισμένα πράγματα πρέπει να τα κάνεις και ορισμένα να μην τα κάνεις, λαβαίνοντας υπόψη τα αποτελέσματα των πράξεών του. Ακόμα σχηματίζει την έννοια του καλού και του κακού που θεμελιώνεται σ' αυτήν την ηλικία. Καλό, για το νήπιο, είναι ό,τι επιτρέπουν οι γονείς, κακό είναι, ό,τι οι γονείς απαγορεύουν. Σ' αυτή την ηλικία τα παιδιά ουσιαστικά απορροφούν μέσα από τους γονείς τους -αυσυνείδητα και χωρίς να το θέλουν- τη συμπεριφορά που εκκείνοι τους επιβάλλουν. Αλλά ακόμη απορροφούν και τη συμπεριφορά που οι ίδιοι οι γονείς τους εφαρμόζουν. Όχι τις ηθικές διδασκαλίες που κηρύττουν με τα λόγια, αλλά αυτά που οι ίδιοι οι γονείς πράττουν επηρεάζουν τα παιδιά.

Στην ηλικία των 5 ετών, αν οι σχέσεις με τους γονείς είναι καλές, τότε το παιδί θα ταυτισθεί με τους γονείς. Αν όμως οι σχέσεις είναι κακές, δηλαδή απέτυχαν οι γονείς να κάνουν το παιδί να πισωθεί ότι το αγαπούν και το προστατεύουν (όλα αυτά δεν γίνονται με τη λογική, γίνονται στο υποσυνείδητο του παιδιού), το παιδί αντί να ταυτισθεί μαζί τους αποδιώχνει την εικόνα του αντιπαθούς πατέρα ή της αντιπαθούς μητέρας ή και των δύο. Και επομένως δεν θα μπορεί να ταυτισθεί μ' αυτούς, θα δυσκολευτεί πάρα πολύ στη διαδικασία της ταύτισης, που κανονικά του παρέχει το πρώτο πρότυπο της ζωής του.

Στη συνέχεια θα δυσκολευθεί φυσικά και στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης, δηλαδή της ανάσχεσης της άμεσης ικανοποίησης των επιθυμιών του με τον αναλογισμό των αποτελεσμάτων της πράξης του. Αυτό τι σημαίνει; Αν οι δύο αυτές διαδικασίες αποτύχουν, το παιδί θα γίνει εγωκεντρικό και ανώριμο, όπως λέει ο LAGACHE. (4)

Εγωκεντρικό είναι το παιδί το οποίο έχει ως μόνη βάση της αντίληψης των πραγμάτων τον εαυτό του και κανέναν άλλο. Δεν κατάφεραν οι γονείς να ξηπνήσουν, να διεγείρουν στο παιδί την αγάπη και την ικανότητά του να αισθάνεται αυτό που αισθάνονται οι άλλοι που είναι γύρω του, πρώτα-πρώτα η μάνα του και ο πατέρας του.

Ανώριμο σημαίνει ότι δεν μπόρεσε να συνηθίσει να ενεργεί με βάση τις συνέπειες των πράξεών του. Δηλαδή οι ανώριμοι άνθρωποι είναι όντα που έχουν ως κέντρο του κόσμου τον εαυτό τους που τον θαυμάζουν (ναρκισισμός) και ενεργούν σύμφωνα με τις ενστι-

κτώδεις ορμές, χωρίς ανασχετικούς αναλογισμούς συνεπειών. Ε, λοιπόν, αυτές οι δύο ιδιότητες (εγωκεντρισμός και ανωριμότητα) είναι και οι κυριότερες ιδιότητες των εγκληματικών προσωπικοτήτων. Αυτό δεν σημαίνει ότι κάθε παιδί το οποίο θα αποτύχει σ' αυτές τις διαδικασίες θα γίνει και εγκληματίας. Υπάρχει όμως μεγάλη πιθανότητα να αποκτήσει αντικοινωνική τοποθέτηση η οποία, αν συντρέχουν και άλλοι παράγοντες (όπως είναι, π.χ., αντίξοες κοινωνικές περιστάσεις, ή και κληρονομικές καταβολές όχι καλές) μπορεί να συμβάλει στην υιοθέτηση εγκληματικής συμπεριφοράς.

Όλα τα παραπάνω σημαίνουν ότι οι γονείς πρέπει όχι μόνο να αγαπούν το παιδί και να το καθοδηγούν, αλλά και να ζυγίζουν ποιούς κανόνες του θέτουν και μέχρι που επιτρέπεται να το πιέζουν. Και ακόμη, να καθορίζουν από κοινού τους κανόνες που του επιβάλλουν, με βάση την ισοτιμία των συζύγων. Αν ο πατέρας είναι πολύ αυστηρός και η μητέρα πολύ επιεικής το καταστρέφουν το παιδί. Όχι μόνο επειδή, όπως είπαμε, δεν το βοηθούν να σχηματίσει την έννοια του κανόνα συμπεριφοράς και την έννοια του καλού και του κακού, αλλά και επειδή το παιδί σχηματίζει την εσφαλμένη εντύπωση ότι εκείνος που του επιτρέπει να κάνει τα πάντα είναι ο καλός ο οποίος τον προστατεύει από τον άλλον που είναι ο κακός, ο εχθρός, και συνεπώς ο μισητός. Μερικοί νομίζουν ότι ο πατέρας πρέπει να επιβάλλει κανόνες αυστηρούς, να είναι τρόπον τινά αντί μπαμπάς, μπαμπούλας και η μητέρα να είναι γλυκειά, υποχωρητική κλπ. Λάθος. Και οι δύο πρέπει να έχουν κοινή γραμμή αγωγής. Δεν ξέρω αν ο ένας είναι στον τρόπο λίγο ηπιότερος από τον άλλον, αλλά οι κανόνες που επιβάλλουν και οι δύο πρέπει να είναι οι αυτοί, αλλιώς πρέπει να περιμένουμε κακά αποτελέσματα.

Κακή εξέλιξη της προσωπικότητας του παιδιού αναμένεται και όταν οι γονείς δεν φέρονται άσχημα στο παιδί το ίδιο, αλλά φέρονται άσχημα μεταξύ τους (5). Ο ένας από τους δύο, όχι σπάνια, εννοεί να είναι αυταρχικός, αφέντης και να επιβάλλεται πολλές φορές με άσχημο τρόπο, κάποτε και με κακοποιήσεις. Δυστυχώς οι έρευνες που γίνονται τα τελευταία χρόνια για την κακοποίηση της γυναίκας, έχουν αποδείξει, όπως είναι γνωστό, ότι η οικογένεια που θεωρείται λιγνό της αγάπης κλπ., όχι σπάνια είναι λιγνό μίσους, ή τουλάχιστον βίαιων πράξεων και κακοποιήσεων μεταξύ των μελών της οικογένειας. Συγκεκριμένα η συνηθέστερη κακοποίηση είναι του άντρα προς τη σύζυγο του, των γονέων προς τα παιδιά τους, των νέων και ισχυρών προς τους αδύνατους γέροντες κλπ. Μεταξύ του ζεύγους οι συχνότερες περιπτώσεις είναι η κακοποίηση της γυναίκας από τον άντρα της. Αυτό όχι μόνο

γιατί ο άντρας είναι σωματικά ισχυρότερος, αλλά γιατί συμβάλλουν στη στάση του αυτή τα κοινωνικά στερεότυπα για τους ρόλους των δύο φύλων, που θεωρούν αυτονόητο ότι ο άντρας είναι ο αφέντης εις τον οποίο η γυναίκα πρέπει να υπακούει. Φυσική συνέπεια αυτής της νοοτροπίας είναι το να θεωρεί ο άντρας ότι έχει το δικαίωμα να επιβάλλει την υπακοή στη γυναίκα ακόμη και με σωματική βία, κάποτε, όταν η προσωπικότητά του και οι περιστάσεις του το επιτρέπουν, και με βία που μπορεί να φθάνει σε σακάτευμα από το ξύλο ή ακόμα και σε θανάτωση. Και αν σβήσουμε αυτές τις πολύ ακραίες περιπτώσεις, πάντως οι κακοποιήσεις οι οποίες αρχίζουν από ένα απλό χαστούκι προχωρών σε ξυλοδαρμό μέχρι ξύλο γερό, δεν είναι δυστυχώς καθόλου σπάνιες. (6) Ασχέτως του πως φέρονται στα παιδιά οι γονείς, η κακή συμπεριφορά μεταξύ τους και η κακοποίηση του ενός από τον άλλο είναι παράγων ισχυρός για την υιοθέτηση από το παιδί αντικοινωνικής και βίαιης στάσης. Είτε απορροφά τη συμπεριφορά αυτή και θα την επαναλάβει αργότερα και ο ίδιος όταν μεγαλώσει, είτε θα μισήσει τον πατέρα του, μέχρι βαθμού καμιά φορά θανάσιμου.

Θα σας αναφέρω μία περίπτωση πραγματική για να καταλάβετε μέχρι ποίου σημείου μπορεί να επηρεασθεί το παιδί στη μελλοντική του εξέλιξη από την κακοποίηση του ενός γονέα από τον άλλο. Ένας νέος στη Γαλλία υπάλληλος σε κάποια υπηρεσία έβλεπε ότι ο προϊστάμενος φερόταν πολύ άσχημα σε μία κυρία η οποία ήταν κι αυτή συνάδελφος του. Αυτός στενοχωριόταν πολύ κάθε φορά που της φερόταν άσχημα ο προϊστάμενος. Με ανώνυμα γράμματα προειδοποίησε τον προϊστάμενο ότι η συμπεριφορά του αυτή ήταν απαράδεκτη και για τους άλλους υπαλλήλους και θα είχε συνέπειες γι' αυτόν. Ο προϊστάμενος εξακολουθούσε να συμπεριφέρεται κακά στην κυρία και μία μέρα ο νέος υπάλληλος μπροστά στους άλλους, έβγαλε ένα ρεβόλβερ και σκότωσε τον προϊστάμενο επί τόπου. Στην αρχή νόμιζαν ότι ήταν ερωτευμένος με την κυρία, αλλά η κυρία είχε την ηλικία της μητέρας του. Η πραγματικότητα ήταν -και διαπιστώθηκε μετά από μακρά ανάλυση της προσωπικότητάς του με τις μεθόδους της ψυχολογίας του βάρους- ότι ο νέος είχε υποσυνείδητα ταυτίσει την κυρία με τη μητέρα του. Τον πατέρα του δεν μπόρεσε να τον σκοτώσει για όσα έκανε της μητέρας του, διότι είχε ισχυρές αναστολές επειδή ήταν πατέρας του. Όμως τα αισθήματα μίσους και εκδίκησης είχαν αποθηκευθεί στο υποσυνείδητό του και ζητούσαν κάποια φορά διέξοδο. Ουσιαστικά ο προϊστάμενος-θύμα ήταν το υποκατάστατο του πατέρα του και το παιδί έφτασε στο έγλημα και στη φυλακή σαν συνέπεια της επί χρόνια παρακολούθησης της κακής συμπε-

ριφορές του πατέρα του απέναντι στη μητέρα του. Υπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα διαφόρων βαθμών τραγικότητας.

Εκτός από αυτούς τους παράγοντες που αναφέραμε ως τώρα, υπάρχουν και άλλοι παράγοντες που έχουν σχέση με το είδος, το ποιόν των δεσμών που δημιουργούνται ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας.

Σήμερα όλο και πιο συχνά εμφανίζεται η απόρριψη του παιδιού από τον ένα από τους δύο γονείς. Κάποτε η απόρριψη είναι πραγματική, κάποτε ίσως να μην είναι πραγματική, αλλά ο ένας από τους δύο γονείς καλλιεργεί στο παιδί την ιδέα ότι ο άλλος γονέας το έχει απορρίψει. Αυτό συμβαίνει κυρίως όταν το ζεύγος δεν είναι σε καλές σχέσεις. Ακριβέστερα, η μεν απόρριψη του παιδιού μπορεί να συμβεί κι όταν τα ζεύγη δεν είναι σε κακές σχέσεις στην περίπτωση που ο ένας ή και οι δύο γονείς δεν το θέλουν το παιδί και του το δείχνουν, με αδιαφορία, ψυχρότητα ή και αντιπάθεια (αυτό συμβαίνει κυρίως όταν το παιδί αποκτήθηκε χωρίς να το θέλουν οι γονείς). Το παιδί στερείται της θερμής και στοργικής ατμόσφαιρας που όπως είπαμε στην αρχή, έχει απαραίτητη ανάγκη. Υπάρχουν όμως και μερικές περιπτώσεις που η απόρριψη δεν είναι πραγματική, (τουλάχιστον πέρα για πέρα), αλλά αυτή η εντύπωση δημιουργείται στο παιδί για έναν από τους δύο γονείς συνήθως υποδαυλιζόμενη από τον άλλον. Αυτό συμβαίνει όχι σπάνια σε περίπτωση διαζυγίου ή ρήξης ανάμεσα στο ζεύγος. Αυτού του είδους η εμπειρία είναι πολύ τραυματική για το παιδί και μπορεί να έχει πολύ κακούς αντίκτυπους στην εξέλιξη του.

Σχετικά με το θέμα μας έχει γεννηθεί ένα πρόβλημα που έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας και το οποίο μας ενδιαφέρει ιδιαίτερα ως γυναίκες. Πρόκειται για το κατά πόσο η εξωσπιτική εργασία της μητέρας, είναι παράγοντας κακής εξέλιξης του παιδιού.

Το θέμα δημιουργήθηκε για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του τελευταίου Παγκοσμίου Πολέμου, όταν οι πατέρες ήταν στον πόλεμο οι δε μητέρες υποχρεωτικά ανέλαβαν όλες τις εργασίες, που άλλοτε εκτελούσαν οι άνδρες, για να μπορέσουν να συνεχίσουν τη ζωή, ακόμα και την παραγωγή των όπλων. Έτσι οι μητέρες βγήκαν από το σπίτι. Όχι μόνο αυτό, αλλά πολλές φορές τα παιδιά μεταφέρονταν σε διάφορα ιδρύματα στα οποία εύρισκαν όχι μόνο προστασία και περίθαλψη (ως στερούμενα και των δύο γονέων λόγω θανάτου ή απασχόλησής τους) αλλά και πιο ασφαλή στέγη από τις περιοχές που ήταν στόχοι βομβαρδισμών. Παρατηρήθηκε τότε ότι από τα παιδιά αυτά αρκετά έγιναν προβληματικά, δεν ανέπτυξαν πετυχημένα την προσωπικότητά τους.

Έκτοτε δημιουργήθηκε και ο όρος «ιδρυματισμός», που σημαίνει το σύνολο των

συνδρόμων που αποκτούν τα παιδιά που μεγαλώνουν σε ιδρύματα.

Ένας ερευνητής ο Μπόουλμπυ έκανε μία έρευνα, εξετάζοντας 44 παιδιά που έγιναν κλέφτες και 44 παιδιά που δεν ήταν κλέφτες (7) τα οποία ήταν περίπου της ίδιας ηλικίας και ζούσαν κάτω από όσο το δυνατό ίδιες κοινωνικές συνθήκες. Αυτός διεπίστωσε ότι ανάμεσα στα 44 παιδιά που ήταν κλέφτες τα 17 είχαν στερηθεί την παρουσία της μητέρας τους, ενώ από τα 44 που δεν ήταν κλέφτες μόνο τα 2 είχαν στερηθεί την παρουσία της μητέρας τους. Τότε για πρώτη φορά ο Μπόουλμπυ πρόβαλε την άποψη ότι η φυσική απουσία της μητέρας μέχρι τη συμπλήρωση της ηλικίας των πέντε ετών του παιδιού είναι εγκληματογόνος παράγοντας.

Επακολούθησε σειρά ολόκληρη ερευνών. Πρώτα-πρώτα, η εγκληματολόγος Χ. Λιούις έκανε την παρατήρηση, με βάση την εξέταση 500 παιδιών που είχαν περάσει από Κέντρο Υποδοχής Παιδιών, ότι η παραμέληση ήταν μεγαλύτερη σημασίας από την φυσική απουσία της μητέρας (8). Στη συνέχεια ο ίδιος ο Μπόουλμπυ παραδέχθηκε ότι η μητέρα μπορεί να αντικατασταθεί κάλλιστα με άλλο πρόσωπο που παρέχει στοργικές φροντίδες. Καλό είναι όμως να ετοιμάζεται το παιδάκι για την απουσία της μητέρας του από πριν (9). Η παρουσία της μητέρας δεν έχει τόσο σημασία ως χρονική διάρκεια όσο ως ποιότητα. Μία μητέρα μπορεί να είναι όλη μέρα στο σπίτι και να έχει κακή επαφή με το παιδί και να δείχνει γενικά στο παιδί μια ψυχρότητα κι αδιαφορία (συναισθηματικά απουσία). Αντίθετα, μπορεί η μητέρα που εργάζεται να έχει το παιδί της σ' ένα καλό παιδικό σταθμό ή στα χέρια κάποιας άλλης στοργικής γυναίκας, ή στα χέρια του πατέρα (εκείνος δουλεύει το απόγευμα και εκείνη το πρωί) και να διατηρεί με το παιδί της επαφή λίγων ωρών, καλή στοργική και ουσιαστική. Αυτό είναι πολύ καλύτερο από την πολύωρη παρουσία της μητέρας, αλλά χωρίς ουσιαστική επαφή. Επίσης αποδείχθηκε ότι πολύ κακό για την εξέλιξη του παιδιού είναι το να υπάρχουν συχνές και αλλεπάλληλες αλλαγές του προσώπου που παρέχει τις γονικές φροντίδες, διότι το παιδί με το πρόσωπο αυτό δημιουργεί έναν αισθηματικό δεσμό, είναι ο πρώτος του αισθηματικός δεσμός που του αφυπνίζει την αγάπη (και το να αγαπάει κανείς κι αυτό μαθαίνεται). Όταν αυτό το πρόσωπο φύγει ο χωρισμός αυτός είναι οδυνηρός για το παιδί. Αν επακολουθήσει νέα αλλαγή, αυτή τον στενοχωρεί, το λυπεί. Αν αλλάξει επανηλειμμένα, το παιδί μπορεί από αυτοάμυνα κατά της θλίψης, να γίνει συναισθηματικά ψυχρό. Αυτό σημαίνει ότι το παιδί θα παύσει να έχει, αισθήματα αγάπης για τους άλλους που νομίζει ότι δεν το αγαπούν και το εγκαταλείπουν. Συνέπεια θα είναι ότι δεν θα μπορεί το παιδί να μπει στη θέση του

άλλου και να αισθανθεί ότι αισθάνεται ο άλλος. Μπορώ να σας πω, ότι, κατά την άποψη διακεκριμένων εγκληματολόγων, η συναισθηματική ψυχρότητα, είναι το υπ' αριθμόν ένα χαρακτηριστικό των επικίνδυνων εγκληματιών. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι κάθε παιδί που έχει τέτοιου είδους εμπειρία θα γίνει οπωσδήποτε εγκληματίας. Τονίζω ότι όλοι οι παράγοντες που αναφέραμε μπορεί να έχουν ως συνέπεια τη δημιουργία αντικοινωνικής συμπεριφοράς, αν υπάρχουν κι άλλοι παράγοντες ευνοϊκοί (βιολογικοί και κοινωνικοί). Τέλος άλλοι ερευνητές σημείωσαν ότι όχι μόνο της μητέρας αλλά και των δύο γονέων από κοινού η παρουσία με ουσιαστικές και καλές σχέσεις με το παιδί επιδρούν ανασταλτικά στη δημιουργία αντικοινωνικής προσωπικότητας του παιδιού (10).

Και τώρα θα σας αναφέρω ένα ακόμα παράγοντα που μπορεί να δημιουργήσει στο παιδί τάσεις αντικοινωνικές.

Το παιδί -κόθε άνθρωπος- επειδή έχει την ανάγκη της κοινωνικοποίησης να γίνει δηλαδή μέλος αρμονικό και αποδεκτό σε μια κοινωνική ομάδα, αισθάνεται την ανάγκη να αποκτήσει κάποιο κύρος, διότι αυτό είναι δηλωτικό της παραδοχής του από τους άλλους. Αν από την πολύ τρυφερή ηλικία ιδίως το οικογενειακό περιβάλλον κάμει το παιδί να πιστέψει ότι είναι ανίκανο και δεν αξίζει, του δημιουργεί το τρομερό «συμπλέγμα κατωτερότητας» που μπορεί να το ακολουθήσει όλη του τη ζωή. Υπάρχουν ωστόσο οι λεγόμενοι «μηχανισμοί άμυνας του εγώ», οι οποίοι δρουν υποσυνείδητα και στις δύσκολες και ασφυκτικές καταστάσεις ψυχικές εφευρίσκουν διάφορους τρόπους με τους οποίους, χωρίς να μετέχει η συνείδηση, κατορθώνεται η εξεύρεση διεξόδου. Για παράδειγμα, ένα παιδί που το πείθουν ότι είναι ανάλιγος για τα μαθήματα, προσανατολίζεται προς τον αθλητισμό ή την τέχνη όπου εκεί κατορθώνει να επιδείξει τέτοιες επιδόσεις που να του επιτρέψουν να αποκτήσει κύρος στην κοινωνική του ομάδα.

Το σύμπλεγμα κατωτερότητας αν δεν ξεπεραστεί μπορεί να οδηγήσει προς αρνητική στάση. Αυτή η άρνηση μπορεί να προέρχεται από την πεποίθηση ότι δεν μπορεί ο φορέας του να τα βγάλει πέρα καθόλου. Μπορεί τότε να αποσυρθεί από τον κόσμο, από την κοινωνία (π.χ. να καταφύγει σε μοναστήρι) ή να γίνει αρνητής και εχθρός της κοινωνίας. Πάντως αν δεν καταφέρει να ξεπεράσει το σύμπλεγμα κατωτερότητας το οποίο συνήθως οι γονείς καλλιεργούν στο παιδί με την σταθερά απαξιωτική μεταχείρισή του, (αν πείτε πολλές φορές σ' ένα παιδί «είσαι βλάκας» μπορεί να γίνει πράγματι), φυσικό είναι αυτό να μισήσει την κοινωνία και να της ανταποδώσει ότι αυτός νομίζει ότι, η κοινωνία αισθάνεται γι' αυτόν, δηλαδή περιφρόνηση ή εχθρικές και επιθετικές πράξεις διαφόρων

ειδών και βαθμών (11).

Για παράδειγμα, μερικές φορές κάποιοι νέοι που θεωρούν ότι δεν είναι άξιοι να κάνουν κανονική σταδιοδρομία, εκδικούνται την κοινωνία ή κάποιον που συμπεριφέρεται σ' αυτούς σαν να είναι πολύ ανώτερος τους, με το να γίνουν διαρρήκτες ή σε βάρος αυτού που τους περιφρονεί ή κλέφτες γενικά.

Γενικά ποικίλα είναι τα βαθεία κίνητρα των δραστών πράξεων που ο νόμος τιμωρεί. Ανάμεσα τους και το σύμπλεγμα κατωτερότητας. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται να υπάρχουν άλλα, πολύ πιο εξωτερικά, κίνητρα κι όμως είναι κατά το πλείστον βαθύτερα τα κίνητρα των πράξεων που έχουν σοβαρές συνέπειες για τη ζωή μας και πηγάζουν από το υποσυνείδητό μας (12).

Υπάρχει κι άλλος παράγοντας, που συνήθως οι απλοί άνθρωποι θεωρούν ως τον κύριο ή και τον μόνο που μπορεί να κάνει κάποιο παιδί εγκληματία. Κατά τη λειτουργεία της ταύτισης, το παιδί φυσικό είναι να ταυτισθεί με ένα από τους γονείς που έχουν υιοθετήσει μια εγκληματική συμπεριφορά. Και να προσαρμοσθεί μ' αυτήν. Αυτό ασφαλώς μπορεί να συμβεί, αλλά είναι μιά μάλλον σπάνια περίπτωση δημιουργίας παιδιού εγκληματικού. Οι περισσότερες περιπτώσεις είναι αυτές που οφείλονται σε κάποιους από τους παραπάνω παράγοντες.

Θέλω και πάλι, πάντως, να τονίσω ότι κάποιος που έχει έστω ήδη σχηματίσει αντικοινωνική προσωπικότητα δεν σημαίνει ότι θα γίνει οπωσδήποτε κλέφτης ή εγκληματίας. Πρέπει να συμβάλλουν κι άλλοι παράγοντες κυρίως από τις περιστάσεις της ζωής του.

Και τώρα ας περάσουμε σε άλλη ηλικία. Μετά την νηπιακή και πρώτη παιδική ηλικία για την οποία μιλήσαμε κυρίως ως τώρα, η κρισιμότερη (κατά σειρά σπουδαιότητας, δεύτερη) ηλικία είναι η εφηβεία. Η εφηβική κρίση είναι μιά πολύ δύσκολη περίοδος στη ζωή του ανθρώπου. Είναι η εποχή που ένας μικρός άνθρωπος που δεν είναι ούτε άνδρας ούτε γυναίκα, αρχίζει να γίνεται βιολογικά άνδρας ή γυναίκα και ακόμα να αποκτά, αυτοτελή και ανεξάρτητη προσωπικότητα ενσυνείδητα πλέον. Ενώ στην νηπιακή ηλικία, το παιδάκι είναι ευτυχισμένο αν πετύχει την ταύτισή του με τους γονείς απορροφώντας τους κανόνες συμπεριφοράς τους ασυνείδητα, στην εφηβεία το παιδί αρχίζει να αντιπαραβάλλεται με τον ευρύτερο γύρω κόσμο, (σχολείο, ευρύτερη κοινωνία κ.λ.π.) και προσπαθεί να αποσπασθεί, να ανεξαρτητοποιηθεί από τους γονείς και να επιλέξει συνειδητά κανόνες συμπεριφοράς. Εγχείρημα δύσκολο, στο οποίο βοηθείται πολύ αν ήδη στην νηπιακή ηλικία έχει αποκτήσει ορισμένες καλές και σωστές βάσεις (13).

Ωστόσο στην εφηβική ηλικία οι γονείς κάθουν πολλές φορές τρομερά λάθη. Δηλαδή

προσπαθούν να συνεχίσουν να κρατούν γαντζωμένο το παιδί τους σ' αυτούς και στις δικές τους ηθικές αξίες. Σπανίως συνειδητοποιούν ότι πρέπει ίσα-ίσα να το βοηθήσουν για να αποσπασθεί. Αν ο ή η έφηβος δεν πετύχει τον σχηματισμό ανεξάρτητης και αυτοτελούς προσωπικότητας, αν δεν ξεπεράσει την εφηβική κρίση, το παιδί είναι δυστυχισμένο.

Πολλές είναι οι άσχημες εξελίξεις που μπορεί να έχει το παιδί αν αποτύχει στο ξεπέρασμα της εφηβικής κρίσης, μπορεί να γίνει άτομο χωρίς προσωπικότητα και χωρίς αγωνιστικότητα στη ζωή και εχθρός της κοινωνίας. Κάποτε και ομοφυλόφυλος ή σχιζοειδής ή σχιζοφρενικός. Στην κοινωνία που ζούμε σήμερα η κρίση αυτή είναι πολύ οξεία. Διότι ζούμε σε μιά εποχή «ανόμιαν» κατά την ορολογία του DURKHEIM, που δεν υπάρχουν ξεκάθαροι κανόνες συμπεριφοράς. Αυτό είναι συνέπεια της τεράστιας τεχνολογικής και επιστημονικής εξέλιξης η οποία δημιούργησε, σε δεύτερη φάση, νέες κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές συνθήκες. Αυτό είναι συνέπεια ότι γκρεμίσαμε όλες τις ηθικές αξίες χωρίς όμως να έχουμε ακόμα βάλει στη θέση τους άλλες. Το χρήμα, ως οικονομική επιτυχία έχει μείνει παραδεκτή «αξία». Αυτήν παρουσιάζουμε στο παιδί ως πρότυπο επιτυχίας που θα τους προσδώσει το ποθητό κοινωνικό κύρος. Και οι ακόμα ασυμβίβαστοι έφηβοι πολλές φορές δεν βρίσκουν ικανοποιητική αυτή την «αξία». Και το ξεπέρασμα της κρίσης δυσχεραίνεται. Αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά σήμερα ζουν μια εφηβική κρίση πολύ δυσκολότερη απ' αυτήν που περάσαμε εμείς. Κάποια αυξημένη κατανόηση επομένως εκ μέρους των γονέων και των δασκάλων είναι απαραίτητη. Εδώ τονίζω ότι οι δάσκαλοι μπορούν να παίξουν σωστικό ρόλο σ' αυτή την περίοδο της ζωής. Στη νηπιακή είναι κυρίως οι γονείς, και κατά δεύτερο λόγο οι δάσκαλοι. Αλλά σ' αυτήν την περίοδο που το παιδί αντιπαραβάλλεται με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, οι δάσκαλοι μπορεί να παίξουν σημαντικότατο ρόλο.

Επειδή είναι δύσκολο στον ή στην έφηβο, να βγει από αυτή την κρίση, αισθάνεται μια έντονη ψυχική δυσφορία η οποία του δημιουργεί μια ανάγκη εκτόνωσης (μπορεί να βγει έξω και να σπάσει τα φανάρια του δρόμου, μπορεί να ενταχθεί σε παρέα που διαπράττει κλοπές, μπορεί να πέσει ακόμα και στα ναρκωτικά). Πολλά μπορούν να συμβούν. Το θέμα είναι πώς θα αντιμετωπισθεί η κατάσταση αυτή σωστά. Αυτές οι πράξεις είναι πολλές φορές απλές παροδικές εκτονώσεις και όχι υιοθέτηση αντικοινωνικής συμπεριφοράς εκ μέρους του παιδιού. Επιθυμώ να τονίσω ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερο λάθος από το να αρχίζουν ποινικές διαδικασίες και μάλιστα με εγκλεισμούς σε σωφρονιστήρια κ.λ.π. σε παιδιά και νέους αυτής της ηλικίας.

Βέβαια αν συνεχίσει συστηματικά ο νέος τέτοια δράση, μάλιστα σε φόνο π.χ., δεν μπορείς να τον αφήσεις ατιμώρητο. Αλλά όλες οι έρευνες που έγιναν απέδειξαν ότι η κυριότερη πηγή της αντικοινωνικής συμπεριφοράς των νέων είναι η συναισθηματική δίψα. Το συναισθηματικό ανικανοποίητο της παιδικής και ιδίως της νηπιακής ηλικίας, αλλά σφάλματα αγωγής που ήδη αναφέραμε και στη συνέχεια η ανεπιτυχία εξεύρεσης διεξόδου από τη δύσκολη κρίση της εφηβείας. Τα παιδιά αυτά έχουν ανάγκη στοργικής συμπαράστασης και όχι τιμωρίας. Υπάρχει έρευνα που εξέτασε 102 παιδιά σε αναμορφωτήριο στην Αγγλία. Δεν βρέθηκε ούτε ένα παιδί που να μην είχε συναισθηματικής φύσης βαθιές αναταραχές.

Άλλοι ερευνητές βρήκαν, ότι τα κυριότερα κίνητρα των νεαρών εγκληματιών είναι: η φυγή από την οδυνηρή πραγματικότητα, το ότι ήθελαν να προκαλέσουν την προσοχή των γονέων που ήταν απέναντι τους ψυχροί και αδιάφοροι, ότι ήθελαν να τιμωρήσουν τους γονείς τους μ' αυτήν τους την πράξη, με μίσος, με αντιπάθεια. Άλλοτε ήθελαν να προκαλέσουν το γενικό ενδιαφέρον κι αυτό ως αντιστάθμισμα του συμπλέγματος κατωτερότητας από το οποίο υπέφεραν. Μερικές φορές επεδίωκαν με την πράξη τους να μεταφερθούν σ' άλλο χώρο, έστω και στο αναμορφωτήριο, αρκεί να φύγουν από το σπίτι τους.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η οικογενειακή ατμόσφαιρα, κατά κύριο λόγο η στάση των γονέων στην παιδική ηλικία και εν συνεχεία στη δύσκολη περίοδο της εφηβείας μπορεί να είναι αποφασιστικής σημασίας για την εξέλιξη του παιδιού, την καλή ή την κακή. Σας είπα ότι μπορεί να επιδράσει και για την πορεία του προς την τοξικομανία ακόμα. Είναι κι αυτό η άλλη πηγή της εποχής μας. Η ομοφυλοφυλία μπορεί κάλλιστα να σχετίζεται με τέτοιες καταστάσεις σαν κι αυτές που σας περιέγραψα. Δηλαδή, αν, π.χ., ένα αγόρι έχει ένα πατέρα που με την συμπεριφορά του έγινε μισητός στο παιδί και αντιθέτως έχει μια μητέρα που το προστατεύει πολύ, το αγόρι είναι πιθανό, να μην ταυτισθεί με τον πατέρα του, του οποίου τη μισητή εικόνα αποδιώχνει, και υπάρχει η πιθανότητα το αγόρι να ταυτισθεί αποκλειστικά με την μητέρα του. Προσωπικά δεν έχω γνωρίσει ομοφυλόφυλο που να μην είναι υπερβολικά γαντζωμένος στη μάνα του.

Γενικά πρέπει να αποφεύγεται η υπερβολική προσκόλληση στα παιδιά και η υπερπροστασία τους. Έχω παρατηρήσει ότι μητέρες, κυρίως ανεπάγγελτες, έχουν βρει οι ίδιες διέξοδο για τον εαυτό τους με το να ασχολούνται διαρκώς με τα παιδιά τους, να τα ακολουθούν βήμα προς βήμα, να τους επιβάλλουν την σταδιοδρομία, σπουδές κλπ. που οι ίδιες ήθελαν να κάμουν στη ζωή τους και δε το κατόρθωσαν. Δια μέσου των παιδι-

ών τους προσπαθούν να ικανοποιήσουν τις δικές τους φιλοδοξίες. Αυτή η υπερεπέμβαση και υπερπροστασία είναι εξ ίσου κακές με την αδιαφορία και την ψυχρότητα. Τα παιδιά που έχουν αφεθεί πιο ελεύθερα έχουν αναπτυχθεί πολύ καλύτερα. Προπαντός έχουν αναπτύξει το αίσθημα της ευθύνης και της πρωτοβουλίας. Οι έρευνες και οι στατιστικές απέδειξαν ότι τα παιδιά των γυναικών που εργάζονται —και ασχολούνται λιγότερο μ' αυτά— έχουν μεγαλύτερη πρωτοβουλία, ισχυρότερο νευρικό σύστημα και μεγαλύτερη ετοιμότητα αντίδρασης στις δυσχέρειες της ζωής (14).

Όλα τα παραπάνω θα συνόψιζα με τα παρακάτω λίγα λόγια. Η οικογένεια βάζει κατά κύριο λόγο τα θεμέλια της κοινωνικής ή αντικοινωνικής προσωπικότητας των παιδιών της.

Οι σημαντικότερες για την πετυχημένη ανάπτυξη της κοινωνικής προσωπικότητας του παιδιού συνθήκες είναι: ατμόσφαιρα αγάπης, αμοιβαίος σεβασμός των ισότιμων μελών του ζεύγους, επιβολή από κοινού κανόνων συμπεριφοράς χωρίς υπερβολικές παρεμβάσεις και αυστηρότητες, αλλά με δια-

κριτική συμπαράσταση κατανόηση και ενίσχυση της πρωτοβουλίας των παιδιών και —ιδίως κατά την εφηβεία— της ανεξαρτοποίησής του.

Υποσημειώσεις

1. Λέγοντας «ψυχαναλυτικές» θεωρίες εννοώ, εκτός από τις φροϋδικές, και τις αντλεριανές και όλες τις ως σήμερα εξελίξεις και παραλλαγές τους (Lagache, E. Erikson κ.α.)

2. Αναλυτικότερα πάνω στο θέμα βλ. **Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου**, Παραδόσεις Εγληματολογίας 1979, σ. 123 επ.

3. Βλ. σχετικά **A. Aichorn**, *Verwahrloste Jugend*, 1925 και **Kate Friedlander**, *The Psychoanalytical Approach to Juvenile Delinquency*, 1949

4. Βλ. **Lagache D.**, *Contribution a la Psychologie de la Conduite Criminelle*, *Revue Franc. de Psychanalyse*, Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1948. **Του ίδιου**, *Psychocriminogénèse*, *Actes II Congres Crimin.*, VI, 1950, σ. 129 επ.

5. Βλ. **D. J. West**, *Present Conduct and Future Delinquency*, 1962. **Του ίδιου**, *Delinquency, its Roots Careers and Prospects*, 1982. **D. P. Farrington**, *Delinquency Begins at Home* στο *New Society*, τ. 21, σ. 495 επ.

6. Είναι γνωστό ότι με το θέμα έχει επιληφθεί και ο ΟΗΕ και το Συμβούλιο της Ευρώπης. Λεπτομερέστερα βλ. τ. 33 «Ο Αγώνας της Γυναίκας» σ. 22, 23 Εισήγηση **Ειρήνης Φερέτη**, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

7. Βλ. **J. Bowlby**, *Forty four Juvenile Thieves, their Characters and Home Life*, 1946.

8. Βλ. **H. Lewis**, *Deprived Children*, Oxford Univ. Press, 1954.

9. Βλ. **J. Bowlby**, *Maternal Care and Mental Health*, Γενεύη, 1951.

10. Βλ. **T. Grygier**, κλ., *Parental Deprivation, A study of Delinquent Children*, στο *British Journal of Criminology*, 1970 σ. 209 επ.

11. Βλ. αναλυτικότερα **Α. Γιωτοπούλου-Μαραγκοπούλου**, *Παραδόσεις Εγληματολογίας 1979*, σ. 128, επ.

12. Βλ. **A. Yotopoulos-Marangoroulos**, *Les Mobiles du Delit*, L.G.D.J. 1974.

13. Βλ. για όλο το θέμα της εφηβικής κρίσης και της σημασίας της ιδίως **E. Erikson**, *Identity*, 1968, **του ίδιου**, *Childhood and Society*, 1963.

14. Βλ. **E. Sullerot**, *Histoire et Sociologie du Travail Feminin*, Gonthier, 1968 σ. 352.